

Hakîm es-Semerkindî'nin Hâricîler'e Yönelik Eleştirileri

Mustafa KESKİN | <https://orcid.org/0000-0002-3549-9345>

Dr. | Yazar | mustafakeskin39@hotmail.com

Akdeniz Üniversitesi | ROR: <https://ror.org/01m59r132>

Mezhepler Tarihi | Antalya, Türkiye

Öz

Hız Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar arasında yaşanan fikir ayrılıkları, zamanla derinleşmiş ve bunun sonucunda siyasî ve itikâdî mezhepler ve fırkalar ortaya çıkmıştır. Bu fikir ayrılıkları sonucunda oluşan mezhep ve fırkaların her biri belli konularda ileri sürdükleri fikirlerle diğerlerinden ayrılmıştır. Bir mezhep içerisindeki bazı âlimler de bağlı oldukları mezhebe katkıları, mezhebin fikirlerini sistemleştirmeleri, kaleme aldıkları eserleri ve Müslümanlar arasında yaygınlaşmasını sağlamaları gibi nedenlerle diğer âlimlerden temayüz etmiştir. Hakîm es-Semerkindî de ilmi çalışmalarını ve özellikle kaleme aldığı *es-Sevâdu'l-a'zam* adlı eseriyle Ehl-i Sünnet inancının ve Hanefî-Mâtürîdî anlayışın gelişmesinde ve sistemleşmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Hakîm es-Semerkindî'nin yaşadığı dönem olan hicrî dördüncü asır, İslâmî ilimlerin olgunlaştığı, sistemleştiği ve kurumsal hale geldiği bir asırdır. Bu sırada hemen bütün İslâmî ilimlerde çok kıymetli çalışmalar yapılmış ve çok değerli eserler kaleme alınmıştır. Aynı zamanda bu dönem, özellikle itikâdî mezhepler açısından da çok mühim bir dönemdir. Zira, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye mezhebinin kurucuları Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36) ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) bu sırada yaşamışlar ve Ehl-i Sünnet ekolünün iki büyük itikâdî mezhebini bu sırada kurmuşlardır. İmam Eş'arî ve İmam Mâtürîdî ile çağdaş olan Hakîm es-Semerkindî (ö. 342/953) de yaşadığı sırada, bid'at ve hurafelerin yaygınlaşmasını önlemek, Müslümanları sağlam bir akîde etrafında toplamak ve Ehl-i Sünnet itikadını yaygınlaştırarak sapkın fikirleri ortadan kaldırmak için Sâmnî Emîri tarafından bir eser kaleme almak üzere görevlendirilmiş olan önemli bir Ehl-i Sünnet âlimidir. Hicrî üçüncü ve dördüncü asırlarda, Miladî 819-1005 yılları arasında Mâverâünnehir ve Horasan'da hüküm süren Sâmnîler bir İslâm hanedanlığıdır. Sâmnî emirleri hüküm sürdükleri topraklarda İslâm dininin yayılmasına ve İslâmî ilimlerin gelişmesine önemli katkıları olmuş, aynı zamanda gayr-i müslimlere karşı da mücadele etmişlerdir. Semerkandî'nin, Ehl-i Sünnet inancının genel bir tasvirini yapmak amacıyla kaleme aldığı *es-Sevâdu'l-a'zam* adıyla meşhur olan eseri de Hanefî akâidi olmakla birlikte Mâtürîdî düşünce ekolünün teşekkülüne de öncülük etmiş çok kıymetli bir eserdir. Semerkandî'nin Sâmnî emirine takdim ettiği bu eser, Sâmnîler döneminde resmî ilmi olarak kabul edilmiş ve medreselerde okutulmuştur. İslâmî fırkalar arasında ilk olarak ortaya çıkan Hâricîler de gerek Hz. Ali'ye muhalefet etmeleri, gerekse iman anlayışları nedeniyle, büyük günah işleyen kimseleri, hatta kendileri gibi düşünmeyen diğer Müslümanları küfürle itham eden yaklaşımlarıyla, tarih boyunca tartışmaların odağı olmuştur. Semerkandî'nin yaşadığı süreç göz önüne alındığında bu eserin, Mu'tezile, Hâriciyye ve Şîa başta olmak üzere bid'at olarak nitelendirilen ve Ehl-i Sünnet çizgisi dışında kabul edilen diğer bazı dinî akımlara karşı, Hanefîliğin çerçevesini belirlemek amacıyla telif edildiği anlaşılmaktadır. Hakîm es-Semerkindî'nin İslâm toplumunun ilim ve düşünce hayatına etki eden bu eseri, Hanefî-Mâtürîdî düşüncenin gelişmesine ve yayılmasına da önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Bu çalışmamızda, Hakîm es-Semerkindî'nin Hâricîler'e yönelik eleştirilerini *es-Sevâdu'l-a'zam* ekseninde ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler

Mezhepler Tarihi, Ehl-i Sünnet, Hâricîler, Hakîm es-Semerkindî, Sevâdu'l-Azam

Atıf Bilgisi

Keskin, Mustafa. "Hakîm es-Semerkindî'nin Hâricîler'e Yönelik Eleştirileri". *Rize İlahiyat Dergisi* 24 (Ekim 2023), 103-116. <https://doi.org/10.32950/rid.1338378>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 05.08.2023	Kabul Tarihi: 24.09.2023	Yayın Tarihi: 20.10.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.		
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

Hakīm al-Samarqandī's Criticisms of the Kharijites

Mustafa KESKİN | <https://orcid.org/0000-0003-2037-6737>

Dr. | Author | mustafakeskin39@hotmail.com

Akdeniz University | ROR: <https://ror.org/01m59r132>

History of Sects | Antalya, Türkiye

Abstract

The differences of opinion among Muslims after the death of the Prophet (pbuh) deepened over time, and as a result, political and theological sects and factions emerged. Each of the sects and factions formed as a result of these differences of opinion differed from the others with the ideas they put forward on certain issues. Some scholars within a sect also distinguished themselves from other scholars due to their contributions to the sect they belonged to, their systematisation of the sect's ideas, the works they wrote, and their dissemination among Muslims. Hakīm al-Samarqandī also played an important role in the development and systematisation of the belief of Ahl al-Sunnah and the Hanafi-Māturīdī understanding with his scholarly works, especially his work *al-Sawādu al-a'zam*. The fourth century of Hijri, the period in which al-Hakīm al-Samarqandī lived, was a century in which Islamic sciences matured, systematised and institutionalised. In this century, very valuable studies were carried out in almost all Islamic sciences and very valuable works were written. At the same time, this period is also a very important period especially in terms of the theological sects. This is because the founders of the Ash'ariyya and Māturīdiyya sects, Abū al-Ḥasan al-Ash'arī (d. 324/935-36) and Abū Mansūr al-Māturīdī (d. 333/944), lived in this century and established the two major theological sects of the Ahl al-Sunnah school in this century. Hakīm al-Samarqandī (d. 342/953), a contemporary of Imam al-Ash'arī and Imam al-Māturīdī, was an important Ahl al-Sunnah scholar who was commissioned by the Emir of Sāmāni to write a work in order to prevent the spread of bid'ah and superstition, to gather Muslims around a sound creed, and to eliminate deviant ideas by spreading the belief of Ahl al-Sunnah. The Sāmānids, who ruled in Māverānāyn and Khorasan in the third and fourth centuries of the Hegira, between 819 and 1005 AD, were an Islamic dynasty. The Samanid emirs made significant contributions to the spread of Islam and the development of Islamic sciences in the lands they ruled, and they also fought against non-Muslims. Samarqandī's work, known as *al-Sawād al-a'zam*, which he wrote in order to give a general description of the belief of Ahl al-Sunnah, is a very valuable work that pioneered the formation of the Māturīdī school of thought as well as being a Hanafi faith. This work, which Samarqandī presented to the Samanid emir, was accepted as an official catechism during the Samanid period and was taught in madrasas. The Kharijīs, who emerged first among the Islamic sects, have been the focus of debates throughout history, both because of their opposition to Prophet 'Ali and because of their understanding of faith, accusing those who commit major sins and even other Muslims who do not think like them of disbelief. Considering the period in which al-Samarqandī lived, it is understood that this work was compiled in order to determine the framework of Hanafism against some other religious movements, especially Mu'tazila, Kharijīyya and Shi'a, which are considered as bid'ah and outside the line of Ahl al-Sunnah. This work of al-Hakīm al-Samarqandī, which influenced the life of science and thought of the Islamic society, also contributed significantly to the development and spread of Hanafi-Māturīdī thought. In this study, we will try to reveal al-Hakīm al-Samarqandī's criticisms of the Kharijīs on the axis of *al-Sawādu al-a'zam*.

Keywords

History of Sects, Ahl al-Sunnah, Kharidjites, al-Hakīm al-Samarqandī, Al-Sawād al-A'zam

Citation

Keskin, Mustafa. "Hakīm al-Samarqandī's Criticisms of the Kharijites". *Rize Theology Journal* 24 (October 2023), 103-116. <https://doi.org/10.32950/rid.1338378>

Publication Information

Type	Research Article		
Process Information	Date of Submission: 05.08.2023	Date of Acceptance: 24.09.2023	Date of Publication: 20.10.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.		
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate		
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Complaints	ilhiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş

Hız Peygamber'in vefatının ardından başta siyasî, itikâdî ve fikhî konular olmak üzere Müslümanlar arasında çok sayıda fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. İtikâdî alanda; imamet-hilafet, iman-küfür, ilahî sıfatlar, büyük günah işleyen kimsenin durumu, insan hürriyeti ve kader gibi konular en yoğun tartışılan hususlar olmuştur. Ehl-i Sünnet anlayışının henüz kurumsallaşmadığı bu dönemde Hâricîlik, Kaderiyye, Mu'tezile, Mürcie, Müşebbihe, Mücessime, Cebriyye ve Şîa gibi fırkalar ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte başlangıçta ihtilafli konulara mesafeli duran ve tartışmaktan kaçınan, ancak daha sonra ifrat ile tefrit arasında bir yol izleyerek nassî ve akli kendisine temel dayanak edinen büyük bir çoğunluk da var olmuştur. Bu büyük çoğunluk, Hız Peygamber dönemi sonrasında farklı isimlerle anılmıştır. Semerkandî'nin "*es-Sevâdü'l-a'zam*" adlı eseri de bu büyük çoğunluk anlamına gelmektedir.¹

Semerkandî'nin yaşadığı Sâ mânî coğrafyasına mezhebî kimlik açısından bakıldığında, *Sevâdü'l-a'zam* diye nitelendirilen Müslüman nüfusun çoğunluğunu, Hanefî ve Şâfiîlerin oluşturduğu görülmektedir. Mâtürîdîliğin oluşumuna kadar olan süreçte, Şîa çatısı altında yer alan gruplar da bulunmakla birlikte hem itikâdî hem de fikhî bakımdan ilmî güç Hanefîlerin elinde bulunuyordu. Ancak bu dönemde Şîî ve Sünnî grupların yanı sıra dinî ve siyasî açıdan zaman zaman Hanefîlerle Şâfiîler arasında da bir takım çekişmelerin meydana geldiği görülmektedir.²

Sâ mânîler'in hakimiyetinde olan Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde, Müslümanlar çoğunlukta olmasına rağmen, Hıristiyan ve Yahudilerin yanı sıra Budist ve Mecûsî gibi başka dinî unsurlar da bulunmaktaydı. Dinin ve siyasetin içiçe girdiği Sâ mânîler döneminde, Sünnî birliği sağlamak ve bid'at ve hurafelerden kurtulmak amacıyla bu bölgede yaşayan âlimler tarafından çeşitli eserler kaleme alınmıştır. O dönem kaleme alınan eserlerin en önemlilerinden birisi, özellikle Mu'tezilî fikirler hedef alınarak yazılmış olan Ebu Bekir el-İyazî'nin kaleme aldığı Ehl-i Sünnet Beyannâmesidir.³ İyazî'nin "*el-Mesâilü'l-aşru'l-İyâziyye*" adıyla kaleme aldığı, İslâm ilim tarihinin nadir örneklerinden biri olan bu beyannamede, Ehl-i Sünnet'ten olabilmek için inanılması gereken on meseleye vurgu yapılmaktadır.⁴ Bu dönemde kaleme alınan diğer bir eser ise Mâtürîdî gelenek aracılığıyla etkileri günümüze kadar gelen, Hakîm es-Semerkandî'nin "*es-Sevâdü'l-a'zam*" adlı eseridir. "*es-Sevâdü'l-a'zam*", daha sonra "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" adıyla kurumsal hale gelecek olan mezhebe işaret etmektedir.⁵ Bunun dışında bu bölgede bulunan el-İyazî, el-Cüzcânî ve Rüstüfağnî gibi âlimler de başta Mu'tezile, Hâriciyye ve Şîa olmak üzere Mürcie, Cehmiyye, Karamita ve Kerramiyye gibi fırkalara yönelik eserler telif etmek suretiyle Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebini savunmuşlar ve onlara karşı yoğun bir mücadele ortaya koymuşlardır.⁶

Semerkandî'nin telif ettiği *es-Sevâdü'l-a'zam*, Sâ mânî emirinin telebi doğrultusunda, sapkınlık ve bid'at olarak nitelendirilen diğer fırkaların fikirlerinin yayılmasının önüne geçmek ve Ehl-i Sünnet itikadını yazılı olarak belirlemek amacıyla kaleme alınmıştır. Semerkandî, Sünnî inancın, özellikle de Hanefîliğin temel ilkelerini belirlemeye çalıştığı bu eserde, bir birliklilik ve çoğunluk oluşturma gayreti içinde olmuştur. Başta Mu'tezile, Hâriciyye ve Şîa olmak üzere Müslüman toplumlari karıştırdığı düşünülen diğer fırkaların fikir ve eylemlerinin, dönemin yöneticilerini ve Sünnî kamuoyunu rahatsız etmesi, *es-Sevâdü'l-a'zam*'ın yazılmasına zemin oluşturmuştur. Sünnîliğin ve Hanefîliğin temel ilkelerinin madde madde ortaya konduğu *es-Sevâdü'l-a'zam*, yüzyıllar boyunca Hanefîler ve Mâtürîdîler tarafından başucu eseri olarak görülmüş ve bu sayede mezhep taraftarlarının bu ilkeleri takibi sağlanmıştır.⁷

Gerek Semerkandî gerekse *es-Sevâdü'l-a'zam*, çağdaş araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bu konuda tez, makale ve bildiri gibi pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu konuda; Huriye Hatiboğlu'nun hazırladığı "*Hakîm Es-Semerkandî'nin Es-Sevâdü'l-A'zam Adlı Eserinde İslam Mezheplerine Bakışı*"⁸ Hatice Kübra Karaman Bayrak'ın "*Hakîm Es-Semerkandî ve Kelamî Görüşleri*"⁹ ile Mustafa Can'ın

¹ Osman Aydın, "Horasan-Maveraünnehir Bölgesi Alimlerinden Hakîm Es-Semerkandî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri", *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, ed. Süleyman Gezer (Ankara/Türkistan, 2019), 515.

² Aydın, "Semerkandî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri", 507; Aydın Usta, "Sâ mânîler Döneminde Hanefî Mezhebi", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, haz. Ahmet Kartal-Hilmi Özden (Eskişehir, 2015), 238.

³ Ebü'l-Muîn Neseff, *Tebziratü'l-Edille fi'l-Kelâm*, nşr. Cl. Salame (Dimaşk, 1990), 1/470.

⁴ Şükrü Özen, "IV. (X.) yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", *İslam Araştırmaları Dergisi* 9 (2003), 33.

⁵ Aydın, "Semerkandî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri", 507.

⁶ Neseff, *Tebziratü'l-Edille*, 1/470.

⁷ Aydın, "Semerkandî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri", 515-516.

⁸ Huriye Hatiboğlu, *Hakîm Es-Semerkandî'nin Es-Sevâdü'l-A'zam Adlı Eserinde İslam Mezheplerine Bakışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

⁹ Hatice Kübra Karaman Bayrak, *Hakîm Es-Semerkandî ve Kelamî Görüşleri* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

hazırladığı “*Hakim es-Semerkandî ve es-Sevadü'l-Azam*”¹⁰ başlıklı Yüksek Lisans Tezleri; Osman Aydınlı'nın “*Horasan-Maveraünnehir Bölgesi Alimlerinden Hakîm Es-Semerkandî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri*”¹¹ ve Hilmi Karaağaç'ın “*Hakim Es-Semerkandî'ye Göre Sevâdü'l-A'zam ve Diğerleri*”¹² başlıklı sempozyum bildirimleri ile Murat Akın'ın “*Hakîm es-Semerkandî'nin ‘es-Sevâdü'l-A'zam’ İsimli Eseri Bağlamında Mâtürîdî Akâid Eserlerinde Fıkhî Konulara Yer Verilmesinin Muhtemel Nedenleri*”¹³ başlıklı makalesi bunlardan sadece birkaçıdır. Aynı şekilde Semerkandî'nin yaşadığı Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde yaşanan mezhep hareketleri de İslâm âlimlerinin çokça ilgisini çekmektedir. Çünkü bugün bilinen hemen bütün oluşumların, kurumsallaşmaya ve bir kimlik haline bürünmeye başladığı dönem ve bölge burasıdır.

Hakîm es-Semerkandî ve *es-Sevâdü'l-a'zam* ile ilgili yapılan çalışmaların her biri ya genel olarak ya da belli yönleriyle Semerkandî'nin görüşlerini ve eserini tanıtmaya yoluna gitmişlerdir. Ancak yapılan bu çalışmalarda tespit edebildiğimiz kadarıyla Hâricîler özelinde, Semerkandî'nin Hâricîler'in görüşlerine yönelik özel bir çalışma yapılmadığı görülmektedir.

Sevâdü'l-a'zam'da Semerkandî'nin yoğun eleştirilerine maruz kalan Hâricîler, dinî ve siyasî konularda sergilediği aşırı düşünce ve icraatlarıyla tanınan ve İslâm'ın ilk yüzyılında ortaya çıkmış olan siyasî bir fırkadır. Başlangıçta tamamen siyasî maksatla ortaya çıkan Hâricîler, kısa bir zaman sonra kendi haklılıklarını ortaya çıkarmak ve taraftar elde edebilme düşüncesiyle, “Allah'tan başka hüküm verecek yoktur/ Hüküm Allah'ındır” mealindeki âyetleri sloganlaştırmak suretiyle, bu âyetleri kendi çıkarlarına araç olarak kullanmışlardır. İslâm düşünce tarihinde ortaya çıkan ilk siyasî-dinî fırka olma özelliğini taşıyan Hâricîlik, ilk ortaya çıktığı şekliyle etkisini sürdürmemiş olmakla birlikte, marjinal bir hareket olarak hemen her asırda başka isim ve suretlerle varlığını devam ettirmiştir.¹⁴ Sâ mânîler döneminde de etkileri görülen Hâricî anlayış, günümüz İslâm toplumunun çeşitli bölgelerinde zaman zaman farklı isim ve tezahürlerde kendisini göstermektedir. Bu nedenle Müslüman toplumun ayrışmasında ve aralarında çatışma yaşanmasında en etkili fırklalardan biri olan Hâricîliğe, Ehl-i Sünnet'in ve Mâtürîdîliğin kurumsallaşmaya başladığı bir dönemde Semerkandî'nin nasıl baktığının önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Hâricîlik, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ve Şîa'nın yanısıra kaynaklarda fikir ve uygulamalarıyla kendisinden en çok sözü edilen itikadî mezheplerden birisidir. İtikadî açıdan bakıldığında, iman-amel ilişkisi ve büyük günah işleyenin küfre gireceği fikrini ilk ortaya atanlar Hâricîler olmuştur. Büyük günah işleyen bir kimsenin, imanını kaybedeceği ve ebedî olarak cehennemde kalacağı görüşünü benimseyen Hâricîler, iman; emredilen bütün iyilikleri, kalple tasdik ve dil ile ıkrar olarak benimserken¹⁵ ameli de imana dahil etmişlerdir. Hz. Osman ve Hz. Ali'ye karşı takındıkları tavırlarıyla da dikkat çeken Hâricîler, sahâbe dahil büyük günah işleyenleri tekfir etme, hilafet, ru'yetullah ve şefaât gibi pekçok konuda Ehl-i Sünnet ile fikir ayrılığına düşmüşlerdir.

İtikadî konularda Müslümanlar arasında yaşanan tartışmaları doğru bir şekilde anlayabilmek için, bu tartışmalara neden olan problemlerin de iyi anlaşılması gerekmektedir. Bu nedenle günümüzde bile hala tartışma konusu olan hususların, itikadî fırkaların kurumsallaşmaya başladığı dönemlerde nasıl tartışıldığı önem arz etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Semerkandî'nin *Sevâdü'l-a'zam*'da ortaya koyduğu düşünceler ve karşıt fikir ortaya koyan fırkalara yönelik eleştirilerinin günümüz akademik çalışmalara fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

1. Hakîm es-Semerkandî (ö. 342/953)

Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Semerkandî'nin, hocası meşhur sûfî Ebû Bekir el-Verrâk'ın (280/893) vefat tarihine bakılarak 260 (874) yıllarında doğduğu tahmin edilmektedir.¹⁶ Doğum yerine nispet edilerek Semerkandî, Semerkant'ta kadılık yaparken verdiği isabetli kararlardan ötürü ise “Hakîm” olarak isimlendirilmiştir. Adı Ebü'l-Kâsım İshâk b. Muhammed b. İsmail el-Kâdî es-Semerkandî'dir.¹⁷ Mâtürîdî mezhebinin ilk âlimlerinden biri olan Semerkandî, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944)

¹⁰ Mustafa Can, *Hakim es-Semerkandî ve es-Sevadü'l-Azam*'i (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986).

¹¹ Osman Aydınlı, “Horasan-Maveraünnehir Bölgesi Alimlerinden Hakîm Es-Semerkandî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri”, Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu, ed. Süleyman Gezer (Ankara/Türkistan, 2019).

¹² Hilmi Karaağaç, “Hakim Es-Semerkandî'ye Göre Sevâdü'l-A'zam ve Diğerleri”, Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu, ed. Süleyman Gezer (Ankara/Türkistan, 2019), 259-271.

¹³ Murat Akın, “Hakîm es-Semerkandî'nin ‘es-Sevâdü'l-A'zam’ İsimli Eseri Bağlamında Mâtürîdî Akâid Eserlerinde Fıkhî Konulara Yer Verilmesinin Muhtemel Nedenleri”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 47 (2017), 103-118.

¹⁴ Halil İbrahim Bulut, “Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Hâricîlik ve Günümüze Yansımaları”, *Usûl: İslam Araştırmaları* 11 (2011), 41-42.

¹⁵ Ethem Ruhi Fıglalı, *İbadîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1983), 26, 31; Sönmez Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arka Planı: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 21; Hatice Teber, “Hâricî Gelenekte Nahvî ve Lügavî Tefsir -Tefsiru Kitabillahi'l-Aziz Örneği”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2014), 293.

¹⁶ Hilmi Demir, “Hoca Ahmed Yesevî'yi Hanefî Mâtürîdî Kültür Havzasına Bağlayan Ard Alan ve Hakim es-Semerkandî”, *I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ahmet Kartal (Ankara: Ahmet Yezvi Üniversitesi, 2017), 645.

¹⁷ Mustafa Can, “Hakîm es-Semerkandî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/193; Demir, “Hakim es-Semerkandî”, 645.

ile aynı dönemde ve aynı çevrede yetişmiştir. Sâ mânîler döneminde Mu'tezile karşıtı söylemlerin yükselmesine katkı sağlayan Hakîm es-Semerkandî'nin Türk olduğu düşünülmektedir.¹⁸

İtikadî konulara ilişkin fikirlerini, Hanefî-Mâtürîdî bir anlayışla ortaya koyan Semerkandî, Hanefî-Mâtürîdî kelâmının erken dönem temsilcilerinden biri olarak görülmektedir.¹⁹ Fikirlerinin benzerliği nedeniyle Semerkandî'nin, kelâmdaki ve fıkhıdaki hocasının Ebû Mansûr el-Mâtürîdî olduğunu ileri sürenler olduğu gibi, bunun doğru olmadığını, bu yakıştırmının aynı çağda yaşamış olmaları ve iki âlimin görüşleri arasında paralellik bulunması sebebiyle yapıldığını ileri sürenler de olmuştur. Esasen Semerkandî ile İmam Mâtürîdî arasında bir hoca-talebe ilişkisinden ziyade aynı dönemde ve aynı çevrede yetişmiş olmalarından kaynaklanan bir benzerliğin ve yakınlığın olduğundan söz etmenin daha doğru olacağı değerlendirilmektedir.²⁰ Gerek Semerkandî gerekse Mâtürîdî'ye talebelik etmiş olan Rüstüfağnî'nin verdiği bilgilere göre de bu iki âlimin birbirlerinin yakın arkadaşı ve dostu oldukları söylenebilir.²¹

Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Hakîm es-Semerkandî'nin İmam Mâtürîdî'ye büyük bir hayranlık duyduğunu belirtmektedir. Ayrıca kendisi de Mâtürîdî ekolünün ilk kelâmcılarını sayarken Semerkandî'yi “eş-Şeyh Ebû'l-Kâsım” şeklinde zikrederek kendisinden sitayişle bahsetmektedir.²² 10 Muharrem 342 (27 Mayıs 953) tarihinde doğduğu yer olan Semerkant'ta vefat eden Hakîm es-Semerkandî, Câkerdize mezarlığında İmam Mâtürîdî'nin kabrinin yakınında defnedilmiştir.²³

2. Es-Sevâdü'l-A'zam

Es-Sevâdü'l-a'zam, Hakîm es-Semerkandî'nin en meşhur eserinin adıdır. Tam adı “*Kitâbü'r-red alâ Ashâbi'l-Ehvâ el-Müsemmâ bi's-Sevâdi'l-A'zam alâ Mezhebi'l-İmâmi'l-A'zam*” olan eserdeki *Sevâdü'l-a'zam* ifadesi, Hz. Peygamber ve ahabını takip eden Müslüman çoğunluk anlamına gelmektedir.²⁴ Sâ mânî emiri İsmail b. Ahmed (275-295/892-907), Mâverâünnehir ve Horasan'da bid'at, hurafe ve sapkınlık olarak gördüğü, Ehl-i Sünnet'in dışındaki fırkaların görüşlerinin yayılması üzerine Semerkand, Buhara ve Mâverâünnehir'de bulunan Hanefî âlimleri toplayarak, bu fikirlerin yayılmasını önlemek amacıyla Ehl-i Sünnet inancını yazılı olarak belirlemelerini talep etmiştir. Toplanan heyet, bu vazifeyi Semerkandî'ye vermiştir. Semerkandî de *es-Sevâdü'l-a'zam* adıyla meşhur olan bu eseri kaleme almıştır. Semerkandî'nin bu eseri Sâ mânîler döneminde resmî ilmihal olarak kabul edilmiştir.²⁵

Semerkandî'nin, Samânîler'in hüküm sürdüğü dönemde resmî ilmihal olarak kabul edilen *es-Sevâdü'l-a'zam* adlı eseri, özellikle Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde faaliyet gösteren medreselerde ders kitabı olarak da okutulmuştur. İstanbul başta olmak üzere, farklı ülkelerin kütüphanelerinde pek çok nüshası, şerhi ve farklı dillerde tercümelere bulunan eser üzerine, günümüze gelinceye kadar yapılmış çeşitli tez, kitap, makale ve bilimsel nitelikte farklı çalışmalar bulunmaktadır. Ayrıca *es-Sevâdü'l-a'zam*'ın farklı kişiler tarafından yapılan birçok Türkçe çevirisi de bulunmaktadır.²⁶

Genel olarak klasik makâlât türünde yazılan eserlerin mukaddimelerinde olduğu üzere *es-Sevâdü'l-a'zam* da 73 fırka hadisi ile başlamaktadır.²⁷ Farklı rivayetleri olmakla birlikte bu rivayetlerin en meşhuru şöyledir: Hz. Peygamber (s.a.v.): “*Yahudiler 71 fırkaya ayrıldılar. Birisi Cennet'te, 70'i Cehennem'dedir. Hristiyanlar 72 fırkaya bölündüler. 71'i Cehennem'de, birisi Cennet'tedir. Muhammed'in nefsi kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, şüphesiz benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Birisi Cennet'te, 72'si Cehennem'de olacaktır. Denildi ki: Ey Allah'ın Resulü! Onlar kimlerdir? Buyurdu ki: Cemaattir*”.²⁸ Başka bir rivayette de kurtuluşa eren fırka, “*Benim ve ahabımın üzerinde bulunduğu yolda olanlar*”²⁹ şeklinde ifade edilir.³⁰

Es-Sevâdü'l-a'zam'da, Ehl-i Sünnet'in esaslarını 62 (altmış iki) olarak ortaya koyan Semerkandî, bu esasları âyet ve hadisler başta

¹⁸ Aydınlı, “Semerkandî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri”, 508.

¹⁹ Mehmet Kenan Şahin, “Mâtürîdî Kelâmcısı Hakîm es-Semerkandî'nin (342/953) Sem'iyât'a Dair Görüşleri”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2015), 19.

²⁰ Can, “Semerkandî”, 15/193.

²¹ Halil İbrahim Bulut, “Rüstüfağnî Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Bazı Kelâmî Görüşleri”, *Uluslararası Sempozyum: Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları* (Bişkek, 2019), 654.

²² Nesefî, *Tebziratü'l-edille*, 1/358.

²³ Can, “Semerkandî”, 15/193.

²⁴ Aydınlı, “Semerkandî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri”, 507.

²⁵ Muhammed Aruçi, “es-Sevâdü'l-A'zam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2009), 36/578; Von Wilferd Madelung, “Horasan ve Maveraünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı”, çev. Sönmez Kutlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/3-4 (1992), 247.

²⁶ bkz. Aydınlı, “Semerkandî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri”, 516.

²⁷ Ebu'l-Kasım Hakîm es-Semerkandî, *Kitabü's-Sevâdü'l-A'zam* (y.y., 1253), 2.

²⁸ İbn Mâce, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992)“Fiten”, 17.

²⁹ Tirmizî, *el-Câmi'u's-Sahîh=Sünenü't-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992)“İman”, 18.

³⁰ Kadir Gömbeyaz, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 148-149.

olmak üzere konuyla ilgili temel kaynaklarla da temellendirmeye çalışmaktadır. Semerkandî'nin, fikirlerini ortaya koyarken delil olarak kullandığı hadislerin sayısı oldukça fazladır. Bu da onun, hadislere ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Semerkandî, eserinde yer verdiği esasların dışında görüş beyan edenlere karşı dışlayıcı bir tavırla yaklaşmakta ve onların bid'at ve sapkınlık içinde olduklarını iddia etmektedir. Eserde, Hâricîler ile birlikte, Şîa, Mürcie, Kerramiyye, Cebriyye ve Bâtınîyye gibi diğer mezheplerle ve dinî akımlarla yaşanan tartışmalı konulara da yer verilmiştir.

Sevâdu'l-a'zam, genel olarak bir akaid metni olmakla birlikte fikhî ve tasavvufî konulara da yer verdiği görülmektedir. Özellikle iyi amellerin işlenmesinde ihlaslı olmaya vurgu yapılması, bela ve musibetlere karşı sabrın tavsiye etmesi, şükür ve cömertliğin vurgulanması, eserin bir ahlak ve zühd metni olma özelliğini de göstermektedir.³¹ Hakîm es-Semerkandî, 73 fırka hadisinden hareketle Hz. Peygamber ve ahabını takip eden Müslüman çoğunluk anlamına gelen sevâdü'l-a'zam'ın alameti olarak kişinin benimsemesi gereken altmış iki esas eserinde delilleriyle birlikte tek tek zikretmiş ve açıklamıştır. Eserin muhtevası, maddeler halinde sayılan bu esasların tek tek izahından ibarettir.

3. Hakîm Es-Semerkandî'nin Hâricîler'e Yönelik Eleştirileri

Hakîm es-Semerkandî, Sâmanî emirinin talebi üzerine kaleme aldığı *es-Sevâdu'l-a'zam* adlı eserinde çoğunlukla Mu'tezile'nin fikirlerine yönelik eleştirilerde bulunmakla birlikte, Hâriciyye, Şîa, Mürcie, Kerramiyye, Cebriyye ve Bâtınîyye gibi diğer mezheplerin ve dinî akımların fikirlerine karşı da ciddi eleştirileri bulunmaktadır. Eserde sadece itikâdî meseleler konu edilmemiş, fikhî meseleler de farklılaşma unsuru olarak dile getirilmiştir.

Semerkandî'nin *Sevâdu'l-a'zam*'da itikâdî konuların yanı sıra fikhî konulara da yer vermiş olmasının muhtemel nedeni olarak; kendisinin Hanefî fıkıh geleneğinin sıkı bir tâkipçisi olması dolayısıyla, bu geleneğe bağlılığının bir göstergesi olabileceği,³² bununla birlikte, yaşadığı dönemin ve mevcut coğrafyanın sorunlarına yönelik bir çözüm arayışı içinde olduğunun bir göstergesi olarak da değerlendirilmektedir.³³

Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdü'l-a'zam* adlı eserini, içinde bulunduğu Ehl-i Sünnet geleneğinde var olan birliği, bütünlüğü ve çoğunluğu oluşturma çabasıyla kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Semerkandî, bu çoğunluğun dışında kalan veya bid'at olarak gösterilen bazı mezhepleri eserinde tenkit etmiştir. İtikâdî ve fikhî konularda ortaya koyduğu ilkelere inanmayan ve bu ilkelere aykırı fikir beyan eden mezhepleri eserinde hedef almış ve onların karşıt görüşlerini eleştirmiştir. Semerkandî, Hâriciyye'nin de içinde bulunduğu mezhepleri eleştirirken, bazen doğrudan isimlerini zikrederek bazen de karşıt görüş sahiplerini isim vermeden fikirlerini eleştirme yolunu tercih etmiştir.

Semerkandî'nin temel hareket noktası, *es-Sevâdü'l-a'zam* olarak adlandırdığı kitlenin (Ehl-i Sünnet) düşüncelerini akîl ve naklî olarak temellendirmek ve bu düşünceye aykırı olanları, yaptığı eleştiriler sonucunda tekfir etmektir. Semerkandî, eserinde belirttiği konularla ilgili esasları kabul etmeyenleri bid'atçilikle³⁴ ve küfürle³⁵ itham etmekte ve onların fırka-i naciye içerisinde bulunmadıklarını savunmaktadır. Semerkandî'nin Hanefîliğin çatısını tesis etme düşüncesinde olduğu ve onun belirlediği bu çerçevenin Mâtürîdî düşünceye de öncülük ettiği söylenebilir.³⁶

Hâricîlik, ortaya çıktığı dönemde görülen etkisini aynı şekilde sürdürememiş olmakla birlikte, hemen her asırda farklı isim ve şekillerle marjinal bir hareket olarak varlığını sürdürebilmiştir. Sâmanîler döneminde de etkileri görülen Hâricî anlayış, günümüzde Müslümanların yaşadığı çeşitli bölgelerde zaman zaman farklı isim ve tezahürlerde kendisini göstermektedir. Hakîm es-Semerkandî'nin, *Sevâdu'l-a'zam* adlı eserinde, Hâricîlere yönelik olarak doğrudan veya dolaylı eleştirilerini şu başlıklar altında inceleyebiliriz.

3.1. İmanın Mahiyeti

Ehl-i Sünnet ile Hâricîler arasında yaşanan fikir ayrılıklarının en başında imanın tanımı ve mahiyetiyle ilgili hususlar gelmektedir. Öncelikle Semerkandî'nin Ehl-i Sünnet'in genel ilkelerini belirlemeye çalıştığı *es-Sevâdü'l-a'zam* adlı eserinde ortaya koyduğu ilkelerin, genel olarak Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından ve özellikle Hanefî-Mâtürîdî âlimler tarafından kabul gören hususlar olduğunu söylemeliyiz. Semerkandî imanla ilgili tartışmaları, imanın çeşitli yönleriyle ayrı ayrı başlıklar halinde izah etmeye çalışmıştır. Burada iman meselesi, bütün yönleriyle değil de Hâricîler'in, Ehl-i Sünnet'in fikirlerine muğayir düşen

³¹ Demir, "Hakim es-Semerkandî", 647.

³² Akın, "Mâtürîdî Akâid Eserlerinde Fikhî Konular", 112.

³³ Aydın, "Semerkandî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri", 517.

³⁴ bkz. Hakîm es-Semerkandî, *Kitabü's-Sevâdü'l-A'zam*, 8, 9 10, 13, 16, 18, 20, 21, 26, 27, 37.

³⁵ bkz. Hakîm es-Semerkandî, *Kitabü's-Sevâdü'l-A'zam*, 7, 11, 16, 32, 54.

³⁶ Aydın, "Semerkandî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri", 510.

hususlar itibariyle ele alınacaktır.

Hâricîler'e göre iman, “dil ile ikrâr, kalb ile tasdik ve uzuvlarla amel etmektir”. Bu nedenle dinin inanç ve amelden meydana gelen emirlerini yerine getirmeyen, ibadetlerinde noksanlık yapan ve yasaklarından sakınmayan kimseler kâfir kabul edilir.³⁷ Hâricîler, imanla İslâm'ı eş anlamda kullanmışlar ve ikisini ayrılmaz bir bütün olarak görmüşlerdir. Ehl-i Sünnet'in düşüncesinin aksine, ameli ihmal eden bir kimsenin imandan çıkacağı görüşünü benimsemişlerdir.³⁸

Hâricîlerin bu anlayışına göre mümin bir kimse bırakın büyük günah işlemeyi, küçük bir günahı işlemesi durumunda ya da nafile bir ibadeti bile terk etmiş olsa mümin olmaktan çıkarak kâfir olmaktadır. Kâfir olduğu için de ahirette gideceği yer cehennemdir. Ahirette şefaatin olacağına da inanmadıkları için bu kimselerin dünyayı bu şekilde terketmeleri durumunda kurtuluş çareleri bulunmamaktadır.

Ehl-i Sünnet'in benimsediği ve Semerkandî'nin de eserinde ortaya koyduğu anlayışa göre öncelikle iman, “dil ile ikrar, kalp ile tasdikten ibarettir”. Bir kimsenin iman edilecek hususlara kalben inanmadığı sürece, sadece dili ile iman ettiğini ifade etmesi yeterli değildir. İman hem kalbî olarak hem de lisanen Allah'ı bir olarak bilip kabul etmektir. Dil ile ikrar ettiği halde kalben inanmayan kişi münâfık, kalben inandığı halde özürsüz olarak dil ile ikrar etmeyen kişi de kâfirdir.³⁹ Aslında burada Hanefîler'in ve Mâtürîdîler'in anlayışına göre imanın hakikati kalbin tasdiki olup, dil ile ikrar etmek dünya ahkâmının tatbiki için şart koşulmaktadır. Dil ile ikrarın da meşru bir zorlama ya da zorunluluk olmaksızın gizlenmesi caiz görülmemiştir.⁴⁰

İman ve amelin birbirinden ayrı şeyler olduğunu da ifade eden Semerkandî, nasıl ki her itaat iman sayılmazsa, her masiyetin de küfür sayılamayacağını belirtmektedir.⁴¹ Ayrıca iman bakımından müminler arasında farklılığın bulunmadığını ifade eden Semerkandî'ye göre, bütün müminlerin imanı birbirine eşittir, birbirinden üstün ya da eksik olduğu düşünülemez. Dinî durumu iyi olmayan bir müminin imanını, melek ve peygamberlerin imanından az kabul eden kimse bid'at içindedir.⁴²

Semerkandî, imanla ilgili olarak; imanda şüphe olmadığı, imanın mecazî olmayıp hakikî olduğu, Allah'ın müminlere bir lütfu olarak görülmesi gerektiği ve imanda artma veya eksilmenin de söz konusu olmadığını ayrı ayrı başlıklar altında delilleriyle izah etmektedir.⁴³

3.2. Büyük Günah Meselesi ve Ehl-i Kibleyi Tekfir

Semerkandî'nin eserinde üzerinde durduğu ve eleştirdiği konuların en önemlilerinden birisi mümin bir kimseyi işlediği günahından dolayı tekfir etme konusudur. Semerkandî bu konuyu dördüncü mesele olarak “ehl-i kibleyi tekfir” başlığı altında ele almaktadır.

Tekfir meselesi, mezheplerin iman kavramını tanımlamaları ve büyük günah işleyenlerin durumu hakkındaki tavırlarıyla alakalı bir meseledir. Büyük günah işleyen bir kimsenin dünya ve ahiretteki dinî statüsünün ne olacağı hususu mezhepler arasında yaşanan tartışmaların en başında yer almaktadır.

Hâricîler'e göre iman ve amel bir bütün olarak değerlendirilmektedir.⁴⁴ Hâricîler imanı tanımlarken, “dinî emirleri yerine getirmeyi” yani uzuvlarla amel etmeyi de imana dahil ettikleri için onlara göre, ister küçük isterse büyük olsun, ilâhî emirlere aykırı olarak işlenen bütün günahlar büyük olarak nitelendirilmektedir. Bunun sonucu olarak da büyük günah işleyen bir kimse (mürtekb-i kebîre) işlediği günahlara tövbe etmezse dünyada da ahirette de kâfir muamelesi görür.⁴⁵

Hâricîler, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin yanı sıra Cemel savaşına katılanları, Sıffin savaşında tahkîme razı olanları, buradaki hakemlerle birlikte onları doğrulayan herkesi tekfir etme hususunda ortak bir kanaate sahip olmuşlardır.⁴⁶ Hâricîler, bu meseleyi

³⁷ Sa'deddin Teftâzânî, *El-Makâsüd Kelâm İlminin Maksatları*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 708.

³⁸ Ethem Ruhi Fıçlalı, “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/293.

³⁹ Hakîm es-Semerkandî, *Kitabü's-Sevadü'l-A'zam*, 38.

⁴⁰ bkz. Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/293; Sa'düddin Teftâzânî, *Şerhu't-Telviḥ Alâ't-Tevdîḥ (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.)*, 2/324.

⁴¹ Ebu'l-Kasım Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevadü'l-A'zam Tercümesi*, çev. Talha Alp (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2007), 392.

⁴² Hakîm es-Semerkandî, *Sevadü'l-A'zam Tercümesi*, 325.

⁴³ bkz. Hakîm es-Semerkandî, *Kitabü's-Sevadü'l-A'zam*, 6, 14, 35, 48.

⁴⁴ Hasan Onat - Orhan Ateş, “Haricilik”, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 66.

⁴⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/224; Adil Bebek, “Kebîre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/163; Ebü'l-Yüsr Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn*, thk. H. Peter Lins (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2003), 722-724.

⁴⁶ Abdülkahir Bağdadî, *el-Fark Beyne'l-Fırak: Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı (Ankara: DİB Yayınları, 2018), 55; Ebü'l-Hasen Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfü'l-Musallîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005), 130.

doğrudan “*lâ hükme illâ lillâh*” prensibine bağlamaktadırlar. Çünkü, büyük günah işleyen kişi onlara göre, bu tutumuyla Allah'ın yasakladığı bir şeyi helâl saydığı için mümin olmaktan çıkmıştır ve cehennemde ebedî kalacaktır. Hâricîler bu yaklaşımlarını daha da ileri seviyeye taşıyarak, neredeyse Hâricî olmayan bütün herkesi düşman ve kâfir kabul etmişlerdir.⁴⁷ Hâricîler'in, karizmatik bir toplum anlayışına yönelmek suretiyle kendileri gibi düşünmeyen hiçbir kimseyi Müslüman olarak görmemeleri ve dindeki aşırılıkları, onların tarih sahnesinden silinmelerine yol açmıştır. Ancak bugün sadece İbâziye kolu, Hâricîler'in aşırılıklarına karşı çıktığı için varlığını sürdürebilmektedir.⁴⁸

İman ve amelin birbirinden ayrı şeyler olduğunu kabul eden İmam Mâtürîdî'ye göre bir kimse, Allah'a şirk koşmadıkça işlediği diğer büyük günahları sebebiyle imandan çıkmaz.⁴⁹ Ebû Hanîfe'ye göre de bir kimse, işlediği günahı helal kabul etmedikçe, bu büyük günah bile olsa ona kâfir ya da münafık denilemez. Böyle bir kişi fasık olarak nitelendirilse de gerçek mümin kabul edilir.⁵⁰ Ehl-i Sünnet'in büyük günah işleyen kimse hakkındaki genel tutumu bu şekildedir. Ancak Hâricîler'e göre, mümin bir kimse işlediği günahı helal kabul etmese bile bu kişi, büyük günah işlemekle Allah'ın yasak kıldığı şeyi helâl saymış kabul etmektedir.

Semerkandî, bir müminin, helal görmedikçe işlediği günahıtan ötürü Ehl-i Kible'den olan başka bir kimseyi tekfir etmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre, bir mümin ister yüzbin kadınla zina etsin, ister yüzbin Müslümanı öldürsün isterse de yüzbin fıçı içki içsin işlediği bu fiilleri helal ve meşru kabul etmedikçe imandan çıkmaz. Tıpkı bir kâfir, tüm ibadetleri bütün hayırları yerine getirse bile Allah'a inanmadıkça küfürden çıkmayacağı gibi. İşte mümin de böyledir; Allah'a inandığı müddetçe bütün günahları işlese de imandan çıkmaz.⁵¹

Semerkandî bu konuda, günahkar müminleri tevbeyle davet eden âyeti delil göstermektedir. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “*Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah'a tövbe edin.*”⁵² Eğer bu kimseler günahlarından ötürü kâfir olmuş olsaydılar, Allah Teâlâ onlara; “*Ey iman edenler!*” değil de “*Ey kafirler!*” diye hitap ederdi. Yine başka bir ayette: “*Ey müminler! Hepiniz Allah'a tövbe edin...*”⁵³ buyrulmuştur. Allah Teâlâ, burada da onlara; “*Ey Kâfirler!*” diye hitap etmemiştir.⁵⁴

Ehl-i Sünnet'in anlayışına göre iman amelden ayrı değerlendirildiği için günah işleyen kimse, büyük günah bile işlemiş olsa mümin kabul edilir. Fakat işlenen günahı helal saymak, doğrudan imanı etkilediği için küfrü gerektirmektedir. Semerkandî, iman eden bir kimsenin ne tür olursa olsun işlediği günah nedeniyle tekfir edilemeyeceğini ifade ettikten sonra bu düşüncesini âyet ve hadislerle de izah etmektedir.

3.3. İmamet ve Hilafet

İmamet ve hilafet kavramları, aralarında bazı nüanslar olmakla birlikte eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Hilafet kavramı, Hz. Peygamber'in yerine geçerek din ve dünya işlerinde onun otoritesini temsil etmeyi ifade etmektedir. Devlet başkanlığının bir adı olan imamet ise Müslümanların idaresi, yani “*riyâsetü'l-muslimîn*” anlamına gelmektedir.⁵⁵ Buna göre devlet başkanına, Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra onun adına toplumu vekaleten yönetmesi dolayısıyla halife, lider ve önder olması nedeniyle de imam denilmektedir. Hz. Ömer devrinden itibaren ise halife kavramının yerine “*emîrül-mü'minîn*” tabiri kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁶

Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken kendisinden sonra kimin halife olması gerektiğini ya da halife olacak kişide hangi vasıfların bulunması gerektiğini belirtmediği için, O'nun vefatıyla birlikte henüz cenazesi bile defnedilmeden halifenin kim olacağı hususu sahabe arasında tartışma konusu olmuştur. Fakat bu tartışmalar çok fazla büyümeden, bir araya gelen sahâbîlerin Hz. Ebû Bekir'e biat etmeleriyle birlikte halifelik sorunu çözülmüştür.

İmamet kavramı siyasî ve hukukî anlamda, Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm toplumunun yönetimini en yüksek seviyede üzerine alan kişinin makamını ve görevini ifade etmektedir.⁵⁷ Bu kavram, kelâm, fıkıh, İslâm mezhepleri veya siyasî tarihte farklı şekillerde ele alınmıştır. Örneğin fıkıh kitaplarında ibadetler konusunda “*namaz imamlığı*”, devlet yönetimiyle ilgili konularda

⁴⁷ Fığlalı, “Hâricîler”, 16/173.

⁴⁸ Onat - Ateş, “Haricilik”, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 67.

⁴⁹ Ahmet Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 90.

⁵⁰ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*, ed. Mehmet Kılıç, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 1992), 49.

⁵¹ Hakîm es-Semerkandî, *Kitabü's-Sevadü'l-A'zam*, 9.

⁵² et-Tahrîm, 66/8.

⁵³ en-Nûr, 24/31.

⁵⁴ Hakîm es-Semerkandî, *Kitabü's-Sevadü'l-A'zam*, 9.

⁵⁵ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası: Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 83-84.

⁵⁶ Casim Avcı, “Hilâfet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 17/539.

⁵⁷ Mustafa Öz - Avni İlhan, “İmâmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/201.

ise “devlet başkanlığı” anlamında kullanılmıştır.⁵⁸ Ancak imamet daha çok nazârî mânada devlet başkanlığını ifade etmek için kullanılırken, hilafet kavramı ise fiilî otoriteyi belirtmek için kullanılmaktadır.⁵⁹

Halifelik ile ilgili ilk ciddi tartışmalar Hz. Ali'nin halifeliği döneminde ortaya çıkmıştır. Siffin savaşında tahkim hadisesiyle ilgili yaşanan gelişmeleri kabullenmeyen, Hz. Ali ve Muaviye ile birlikte hakemlerin de yanlış yaptıklarını iddia eden büyük bir grup Hz. Ali'den ayrılmış ve Abdullah b. Vehb er-Râsîbî'ye biat ederek “Harurâ” denilen yerde toplanmışlardır. Böylece İslâm ümmeti içerisinde iki farklı imam ortaya çıkmış ve Hz. Ali'den ayrılan bu grub, Hâricîliğin ilk çekirdeğini oluşturmuştur.⁶⁰

Sevâdu'l-a'zam'da Hâricî ismi zikredilerek doğrudan eleştirilen görüşlerin başında dokuzuncu başlıkta yer alan devlet başkanının arkasında namaz meselesi gelir. Hâricî isminin açıktan zikredildiği bu konu doğrudan imamet ve hilafet meselesine dayanmaktadır.

Hâricîler'e göre, İslâm dininin en ideal olarak uygulanışı, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halife oldukları dönemde gerçekleşmiştir.⁶¹ Hâricîler, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in hilafetinin tamamını, Hz. Osman'ın hilafetinin ilk altı yılını ve Hz. Ali'nin tahkim hadisesine kadar geçen süreyi meşru olarak görürken, Hz. Osman'ın hilafetinin ilk altı yıldan sonraki altı yıllık dönemde meydana gelen olayları, siyasî ve idarî açıdan yaşanan karışıklıkları ve Hz. Osman'ın bu dönemde ortaya koyduğu icraatları adaletsizlik olarak değerlendirmektedirler. Bu konuda bütün Hâricî fırkalar ittifak halindedirler.⁶²

Hâricîler'e göre, Hz. Osman ilk altı yıldan sonra, Hz. Ali de Tahkîm hadisesinden sonra küfre girmiştir. Siffin savaşında savaşın sonucunun hakemlere havale edilmesinin küfrü gerektiren bir husus olduğunu ileri süren Hâricîler'e göre, hakemlerin görüşlerini kabul edenler de küfre girmiştir.⁶³ Kendi fikirlerini temellendirme konusunda Kur'an âyetlerini istedikleri gibi yorumlayan Hâricîler bu konuda; “Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir”⁶⁴ âyetini ve benzeri âyetleri delil olarak kullanmışlardır.

Hâricîler'in geneline göre imam/halife bütün Müslümanları kapsayacak şekilde, halkın uygun gördüğü kimselerin oluşturduğu şura tarafından belirlenir. İmam, hakkı ve adaleti uygulayan ve Allah'ın emirlerine uyan dindar bir kimse olduğu sürece itaate layıktır. Aksi bir durumda görevinden azledilir.⁶⁵ Halifeliğin Kureys'ten olması gibi bir zorunluluğun olmadığını ileri süren Hâricîler'e göre, “burnu kesik bir köle” olsa bile halife olabilmektedir.⁶⁶

Hâricîler'in imamet konusunda İslâm düşüncesine kattığı en önemli farklılık, Kur'an ve Sünnet'e aykırı davranan zalim bir devlet başkanına karşı isyan edilmesi gerektiğine dair söylemleridir. Seçimle yönetime gelen halife ya da devlet başkanı, eğer toplumu yönetmede haktan ve adaletten ayrıldığı takdirde toplum tarafından azledilebilir olması, Hâricî düşüncesi Ehl-i Sünnet'ten ve Şi'a'dan farklı kılan önemli bir etken olarak görülebilir. İlk Hâricîler'e göre ve sonrasında çeşitli sebeplerle ayrılığa düşen diğer Hâricî fırkalar için esas olan, İslam ümmetinin tüm sosyal ve siyasî hayatının Kur'an'a dayandırılması hususundaki ısrarlarıdır.⁶⁷

Hakim es-Semerkandî, mümin bir kimsenin, her devlet başkanının arkasında cuma ve bayram namazlarını kılması ve bunun hak olduğunu kabul etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Zira devlet başkanı, kulakları delinmiş bir köle bile olsa ona itaat farzdır. Ayrıca ona karşı silahlanıp ayaklanmak caiz değildir. Eğer devlet başkanı icraatlarında adil olursa, mükafatı kendisine ait olur. Aynı şekilde zulmedecek olursa onun günahı da yine kendi boynunadır. Dolayısıyla her halukarda mümin bir kimsenin devlet başkanına itaat etmesi gerekir. Çünkü devlet başkanına isyan eden bir kimse Hâricî olur.⁶⁸ Semerkandî bu yaklaşımıyla, “idareci ister zalim olsun ister adil olsun” ona itaat etmenin, onu desteklemenin ve Müslüman toplumla dayanışma içinde hareket etmenin de müminin görevi olarak kabul edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁹ Semerkandî bu konuda; “Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (sultanlara/idarecilere) de”⁷⁰ âyet-i kerimesini buna delil olarak göstermiştir.

⁵⁸ Mehmet Dalkılıç, *İmamet-Siyaset İlişkisi ve Şiilik Eleştirisi (İbn Hazm Örneği)* (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2011), 14.

⁵⁹ Öz - İlhan, “İmâmet”, 22/201.

⁶⁰ Dalkılıç, *İmamet-Siyaset İlişkisi*, 53-53; Osman Oral, “Hâricîliğin Doğuşu ve İtikâdî Görüşleri”, *International Journal of Russian Studies = Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2017), 3-4; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlıklı (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1998), 14-16.

⁶¹ Onat - Ateş, “Haricilik”, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 66.

⁶² Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 165; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 130.

⁶³ Onat - Ateş, “Haricilik”, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 68.

⁶⁴ el-Mâide, 5/44.

⁶⁵ Dalkılıç, *İmamet-Siyaset İlişkisi*, 54; Ömer Faruk Teber, “Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 12/34 (2008), 63.

⁶⁶ Onat - Ateş, “Haricilik”, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, 69.

⁶⁷ Teber, “Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu”, 63.

⁶⁸ Hakîm es-Semerkandî, *Kitabü's-Sevadü'l-A'zam*, 14.

⁶⁹ Madelung, “Mürchie ve Hanefiliğin Yayılışı”, 247; Hakîm es-Semerkandî, *Kitabü's-Sevadü'l-A'zam*, 14.

⁷⁰ en-Nîsa, 4/59.

Burada sultana/devlet başkanına her koşulda itaat etmenin farz olduğu, Müslüman yöneticilerin arkasında cuma ve bayram namazları kılmanın gerekli ve hak olduğu ve bunun bir inanç esası olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla sultana isyan edenler de Hâricîlikle ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda yukarıdaki âyette sözü edilen “*ulu'l-emr*” ifadesiyle sultanların kastedildiği ifade edilmektedir. Bu meselenin bir akide olarak sunulmasının muhtemel nedeni, kitabın siyasi erk tarafından yazdırılması ve izlenen dinî politikanın etkisi olduğu düşünülmektedir.⁷¹

3.4. Şefaât

Ehl-i Sünnet ile Hâricîler arasındaki ihtilaf konularından birisi de şefaât konusudur. Ehl-i Sünnet âlimleri, özellikle Hz. Peygamber'in ahirette günahkar müminlere şefaât edeceğine inanmalarına karşı Hâricîler, ister küçük ister büyük olsun günah işleyip de tövbe etmeden ölen kimsenin küfre düştüğü ve cehennemlik olduğu, hiçbir şefaâtçinin onu bu durumdan kurtaramayacağı fikrini benimsemişlerdir.

Şefaatin hak olduğuna inanan Ehl-i Sünnet âlimleri bu konuda; “*O'nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaât edemez*”⁷² âyetini delil göstermektedirler. Ebu'l-Muîn en-Neseî, Allah'ın peygamberlere ve velîlere şefaât izni vermesini, Allah'ın rahmetinden ve faziletinden, güçlerini gösterebilmeleri için bunu onlara ikram olarak verdiği ifade etmektedir.⁷³

Hz. Peygamber'in âhirette cennet ehli olanlar için şefaâtçi olacağı gibi, cehenneme giren günahkârlar için de şefaâtçi olacağı yönünde pek çok hadis rivayet edilmiştir. Ehl-i Sünnet âlimleri Allah'a ortak koşmamak şartıyla büyük günah işleyen herkesin Resûlullah'ın şefaâtinden yararlanacağına inanmaktadır. Fakat âhirette şefaatin olacağını inkar eden Hâricîler, şefaât hadislerini de kabul etmemişlerdir.⁷⁴

Semerkandî, bu konuda mümin bir kimsenin, Hz. Peygamberin (s.a.v.), ümmetinden büyük günah işleyen kimselere şefaatte bulunacağını hak olduğunu bilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Zira Resûlullah (s.a.v.)'in şefaati, ümmetinden “büyük günah” işleyenlere mahsus olacaktır. Bu hususta Hz. Peygamber (s.a.v.); “*Kıyamet günü şefaâtim büyük günah işleyenlere olacaktır*”⁷⁵ buyurmuştur. Ayrıca Semerkandî, şefaatin hak olduğunu kabul etmeyip, onu inkara kalkışan kimseleri bid'atçı olarak nitelemektedir.⁷⁶

3.5. Hulefâ-i Râşidîn'in Fazileti

Yine imamet ve hilafet konusuyla ilgili olan diğer bir mesele, ilk dört halifenin fazilet bakımından üstünlüğü meselesidir. Bilindiği üzere Şîa, Hz. Peygamber'den sonra en faziletli olan imamın Hz. Ali olduğunu iddia ederken, Hâricîler, Hz. Osman'ın halifeliğinin son altı yılı ile Hz. Ali'nin Tahkim olayından sonra yaşanan hadiseler nedeniyle bu iki halifeyi şiddetle eleştirmişler hatta tekfir etme yoluna gitmişlerdir.

Ehl-i Sünnet'e göre, dört büyük halifenin fazilet derecesi sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali şeklindedir. Her bir halifeyi ayrı başlık altında ele alan Semerkandî de, mümin bir kimsenin, Ebûbekir, Ömer ve Osman (r.a.)'dan sonra sahâbe ve ümmet içerisinde Ali b. Ebi Talib'den üstün birinin bulunmadığını ve onun gerçek bir halife olduğunu bilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁷⁷ Semerkandî bu konuda şu âyet-i kerîmenin buna apaçık bir delil olduğunu ileri sürmüştür: “*O, Allah'ın elçisi Muhammed'dir. Onunla beraber olanlar da kâfirlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler. Onları, Allah'ın lutuf ve rızasına talip olarak hep rükûda ve secdede görürsün*”.⁷⁸

Semerkandî, bu âyet-i kerîmede “*Onunla beraber olanlar*” ifadesiyle Hz. Ebû Bekir'in, “*kâfirlere karşı sert*” ifadesiyle Hz. Ömer'in ve “*Onları., rükûda ve secdede görürsün*” ifadesiyle de Hz. Ali'nin kastedildiğini ifade etmektedir.⁷⁹ Aslında bu âyet-i kerîmede, adı geçen halifelerin kastedildiğine dair tefsir kaynaklarında bir açıklama bulunmamaktadır. Kanaatimizce Semerkandî, adı geçen halifelerin kişilik yapılarıyla benzerlik kurarak böyle bir açıklamada bulunmuş olabilir.⁸⁰

⁷¹ Aydınlı, “Semerkandî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri”, 515.

⁷² el-Bakara, 2/255.

⁷³ Ebu'l-Muîn Neseî, *Bahru'l-Kelâm* (Şam: Mektebetü Daru'l-Ferfûr, 1421), 236.

⁷⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Şefaât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/413.

⁷⁵ Tirmizî, *el-Câmi'u's-Sahîh-Sünenü't-Tirmizî* “Kitâbu Sifeti'l-Kiyâme”, 2435; Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebi Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992) “Kitâbü's-Sünne”, 4739.

⁷⁶ Hakîm es-Semerkandî, *Kitâbü's-Sevadü'l-A'zam*, 20.

⁷⁷ Hakîm es-Semerkandî, *Kitâbü's-Sevadü'l-A'zam*, 25.

⁷⁸ el-Fetih, 48/29.

⁷⁹ Hakîm es-Semerkandî, *Sevadü'l-A'zam Tercümesi*, 190.

⁸⁰ Elmallı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, ts.), bkz. 7/181-183; Kadî Nâsıruddîn Beydavî, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil: Beydavî Tefsiri*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2022), 5/70-71.

Semerkandî, bu konuda son olarak Müslümanlara; dikkatli olmalarını, bu halifeler hakkında iyi şeyler söylemelerini, aksi halde lanete uğrayacaklarını ifade etmektedir.⁸¹

3.6. Sahabeye Hürmet

Hakim es-Semerkandî, *Sevâdu'l-a'zam*'da mümin bir kimsenin, Allah'ın Rasûlü'nün arkadaşlarını tenkit edip, onlar hakkında kötü söz söylememesi gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla burada öncelikli olarak sahâbeye dil uzatan, Cemal ve Sıffin savaşlarında açıkça görüldüğü üzere, onları tekfir eden Hâricîlerin hedef alındığı görülmektedir. Bununla birlikte Semerkandî, sahabe hakkında kötü söz söyleyen herkesi sapık bir bid'atçı olarak nitelemektedir.⁸²

Gerek Kur'an-ı Kerim ve gerekse hadis-i şeriflerde sahabenin faziletiyle ilgili pek çok rivayet bulunmaktadır. Ehl-i Sünnet âlimleri, bu âyet ve hadislerden hareketle genel olarak, sahabe hakkında ileri-geri olumsuz bir şekilde konuşmamayı ve onlara saygı hürmet göstermeyi prensip haline getirmişlerdir.⁸³

Ashâb-ı Kirâm'ın Ehl-i Sünnet âlimleri nazarında çok büyük bir kıymeti vardır. Çünkü onlar, İslâm dininin güçlenmesi ve yayılması için canlarıyla ve mallarıyla mücadele etmiş, bu uğurda başta ölüm olmak üzere hiçbir şeyden sakınmamışlardır. Allah ve Rasûlü'nü, ailelerinden ve çocuklarından daha çok sevmişlerdir. Aynı şekilde İslâm uğruna memleketlerini terkederek hiç çekinmeden yurtlarından hicret etmişlerdir.⁸⁴ Sahabenin fazileti hususunda Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır: “O, Allah'ın elçisi Muhammed'dir. Onunla beraber olanlar da kâfirlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler. Onları, Allah'ın lutuf ve rızasına talip olarak hep rükûda ve secdede görürsün. Secdenin tesiriyle yüzlerine simaları oturmuştur...”⁸⁵

Hz. Peygamber (s.a.s)'in birçok hadisinde sahabenin faziletine bireysel veya toplu olarak yer verilmiştir. Temel hadis kaynaklarında bu hadisler, “*Fedailü's-Sahabe/Sahabenin Faziletleri*” veya benzeri başlıklar altında toplanmıştır.⁸⁶ Bu hadislerden birinde; “*Nesillerin en hayırlısı, benim neslimdir*” buyrulmuştur.⁸⁷

3.7. Rü'yetullah

Hakim es-Semerkandî'nin, Hâricîlere yönelik eleştirilerinden biri de Rü'yetullah meselesine ilişkindir. Semerkandî'nin buradaki eleştirisi doğrudan ve sadece Hâricîlere yönelik olmayıp Rü'yetullah'ı inkar eden tüm mezheplere yöneliktir. Çünkü, bu konuda Mu'tezile ve Hâricîler ile Mürcie ve Zeydiyye'den de bazı gruplar, Allah'ın, hem dünyada hem de ahirette görülemeyeceği, ru'yetin O'nun hakkında caiz olmadığı fikrini savunmaktadırlar.⁸⁸ Ancak bu mesele kelâm tarihinde bıraktığı izler ve felsefî boyut açısından bakıldığında genel olarak; Allah Teâlâ'nın ahirette görüleceğini ittifakla kabul eden Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile mensupları arasında daha çok tartışma konusu olmuştur.⁸⁹

Cennette olanların, dolunayı gece gördükleri gibi, hiç kuşkuyla mahal olmayacak şekilde Allah'ı göreceklarını savunan Semerkandî'ye göre, Ahirette rü'yete inanmayan ve Allah'ın kalp gözüyle görüleceğini söyleyen kimse, sapkınlık olan bid'at içindedir. Kur'an-ı Kerim'de geçen; “*Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parılayacak*”⁹⁰ ve “*Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır.*”⁹¹ âyetlerini delil olarak gösteren Semerkandî, Sahabe-i Kiram'ın bu ayette yer alan “fazlası” kelimesini 'Allah'ı görmek' şeldinde tefsir ettiğini belirtmektedir.⁹² Rü'yetullah'ı inkar eden gruplara göre, Allah'ın gözle görülür olduğunu savunmak ve onu cisimlere benzetmek demektir ki bu imkansızdır. Onlar Ehl-i Sünnet'in ileri sürdüğü ayetleri de farklı şekillerde te'vile tabi tutmuşlardır.⁹³

⁸¹ Hakim es-Semerkandî, *Sevâdü'l-A'zam Tercümesi*, 191.

⁸² Hakim es-Semerkandî, *Kitabü's-Sevâdü'l-A'zam*, 26.

⁸³ Hakim es-Semerkandî, *Sevâdü'l-A'zam Tercümesi*, 195.

⁸⁴ Mesut Avcı, “Kur'an ve Sünnette Sahabenin Fazileti ve Tarihsel Değeri”, *Adıyaman Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1 (2019), 31-32.

⁸⁵ el-Fetih, 48/29.

⁸⁶ Avcı, “Sahabenin Fazileti”, 32.

⁸⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001) “Fedailü Ashabi'n-Nebi”, 1; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56) “Fedailü's-Sahabe”, 210, 2215.

⁸⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, thk. Mahmud Muhammed Kâsım (Kahire: Dâru'l-Misriyye, 1962), 4/139; Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 191; Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn*, 84.

⁸⁹ Murat Memiş, “Rü'yetullah Tartışmalarına Metodolojik Bir Bakış”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/2 (2020), 49; Neseff, *Bahru'l-Kelâm*, bkz. 125-129.

⁹⁰ el-Kiyâme, 75/22-23.

⁹¹ Yunus, 10/26.

⁹² Hakim es-Semerkandî, *Sevâdü'l-A'zam Tercümesi*, 207.

⁹³ bkz. Mustafa Keskin, *Selefiyenin İnanç Esasları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 92-105.

Semerkandî'nin Hâricîler'e yönelik eleştirileri şüphesiz bunlarla sınırlı değildir. Semerkandî, belli konuları farklı yönleriyle değişik başlıklar altında ele almıştır. Eleştirdiği fırka ve mezhepleri bazen doğrudan isim vererek, bazen de "bu konuda aksini düşünenler", "böyle düşünmeyenler" ya da "kim.. kabul etmezse" bid'adçidir şeklinde isim vermeden eleştirme yolunu seçmiştir. Çünkü her bir meselede bütün fırkalar farklı fikirlerle ortaya çıkmış değildirlere. Hâricîler'in de gerek Ehl-i Sünnet ile gerek Mu'tezile ile ve gerekse başka mezhep ve fırkalarla aynı düşündüğü meseleler olduğu gibi, kendi aralarında uzlaşma sağlayamadıklarından dolayı farklı fırkalara ayrıldıkları da bir hakikattir. Bu nedenle biz de özellikle itikadî meselelerde Hâricîler'in Ehl-i Sünnet anlayışına aykırı düştüğü konuları ve Semerkandî'nin yönelttiği eleştirileri, *Sevâdu'l-a'zam* eseri üzerinden izah etmeye gayret ettik.

Sonuç

Ehl-i Sünnet inancının vasıflarının şekillenmeye başladığı bir dönemde kaleme alınan *Sevâdü'l-a'zam*, dönemin Sâmnânî emiri tarafından bir istek üzerine, bir anlamda resmî bir görevle telif edilmiştir. Bu nedenle *Sevâdü'l-a'zam*'daki görüşlerin münferit bir âlimin görüşlerinden ziyade Ehl-i Sünnet'in ve Hanefîliğin temel anlayışını tespit etmeye yönelik Müslüman çoğunluğu kapsayacak şekilde geniş bir kitleye hitap eden görüşler olduğu söylenebilir. *Sevâdü'l-a'zam*'da, Maverâünnehir bölgesinde yaşayan ve Ehl-i Sünnet inancını benimseyen Hanefîlerin o dönemde, farklı alanlarda üzerinde anlaştıkları konuları bulmak mümkündür. Bu açıdan bakıldığında *Sevâdü'l-a'zam*'ın, her ne kadar akâid içerikli olsa da, dönemin farklı problemlerini çözmeye amaçlı yazılan bir eser olduğunu göstermektedir. Nitekim *Sevâdü'l-a'zam*'da itikadî meselelerin yanı sıra fikhî konulara da yer verildiği görülmektedir.

Siyasi iktidarın talebi ve desteğiyle telif edilen bu eser, başta Mu'tezile ve Hâricîler olmak üzere Şîa, Mürçie ve diğer fırkaların, Müslüman toplumun inançlarına aykırı olduğu düşünülen düşünce ve faaliyetlerinin engellenmesi amacıyla kaleme alınmıştır. Eserde ayrıca Hanefîliğin ve Ehl-i Sünnet anlayışının korunmasına yönelik bir çabanın olduğu da görülmektedir. *Sevâdü'l-a'zam*, genel olarak Hanefî anlayışı yansıtan bir eser olmasının yanında aynı zamanda Mâtürîdî düşünce ekolünün gelişmesine ve sistemleşmesine de öncülük etmiştir. *Sevâdü'l-a'zam*'da belirlenen bu temel ilkeler yüzyıllar boyunca gerek Hanefîler ve gerekse Mâtürîdîler tarafından esas alınarak benimsenmiş ve takip edilmiştir.

Ehl-i Sünnet inancının temel ilkelerinin belirlenmeye çalışıldığı bu eserde Semerkandî, âyet ve hadislere de dayanarak Hâricîler'e ve diğer bazı mezheplere yönelik oldukça sert bir tavır ortaya koymaktadır. Fakat burada Semerkandî'nin kendi mezhebî yaklaşımı olan Ehl-i Sünnet anlayışını tek doğru yol olarak sınırlayıp belirlediği, diğer mezheplere karşı da dışlayıcı bir tavır sergilediği görülmektedir. Çünkü Semerkandî *Sevâdü'l-a'zam*'da, Ehl-i Sünnet anlayışını ön plana çıkarırken, diğer mezhepleri bid'at ve sapkınlık içinde değerlendirmektedir.

Kaynakça | References

- Abdülcebbar, Kâdî. *el-Muğnî fi Ebbabi't-Tevhid ve'l-Adl*. thk. Mahmud Muhammed Kâsim. Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1962.
- Abdülcebbar, Kâdî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Ak, Ahmet. *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası: Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*. Ankara: Otto Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Akın, Murat. "Hakim es-Semerkandî'nin 'es-Sevâdü'l-A'zam' İsimli Eseri Bağlamında Mâtürîdî Akâid Eserlerinde Fikhî Konulara Yer Verilmesinin Muhtemel Nedenleri". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 47 (2017), 103-118.
- Aruçi, Muhammed. "es-Sevâdü'l-A'zam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/578-579. TDV Yayınları, 2009.
- Avcı, Casim. "Hilâfet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/539-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Avcı, Mesut. "Kur'an ve Sünnette Sahabenin Fazileti ve Tarihsel Değeri". *Adıyaman Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1 (2019), 30-40.
- Aydınlı, Osman. "Horasan-Maveraünnehir Bölgesi Alimlerinden Hakîm Es-Semerkandî'nin Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri". *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*. ed. Süleyman Gezer. 505-518. Ankara/Türkistan, 2019.
- Bağdadî, Abdülkahir. *el-Fark Beyne'l-Fırak: Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: DİB Yayınları, 9. Basım, 2018.
- Bebek, Adil. "Kebîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/163-164. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Beydavî, Kadî Nâsiruddîn. *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil: Beydavî Tefsiri*. çev. Abdülvehhab Öztürk. 5 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2022.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Bulut, Halil İbrahim. "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları". *Usûl: İslam Araştırmaları* 11 (2011), 41-54.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Bulut, Halil İbrahim. "Rüstüfağnî Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Bazı Kelâmî Görüşleri". *Uluslararası Sempozyum: Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları*. 651-675. Bişkek, 2019.
- Can, Mustafa. "Hakîm es-Semerkandî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/193-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Can, Mustafa. *Hakim es-Semerkandî ve es-Sevâdü'l-Azam'ı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- Dalkılıç, Mehmet. *İmamet-Siyaset İlişkisi ve Şiilik Eleştirisi (İbn Hazm Örneği)*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2011.
- Demir, Hilmi. "Hoca Ahmed Yesevî'yi Hanefî Matürîdî Kültür Havzasına Bağlayan Ard Alan ve Hakim es-Semerkandî". *I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*. ed. Ahmet Kartal. 637-647. Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi, 2017.
- Ebû Dâvûd. *Sünenu Ebî Dâvûd*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebû Hanîfe. *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*. ed. Mehmet Kılıç. çev. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 1992.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn: İlk Dönem İslam Mezhepleri*. çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Fıçlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fıçlalı, Ethem Ruhi. *İbadîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1983.
- Gömbeyaz, Kadir. "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 147-160.
- Hakîm es-Semerkandî, Ebu'l-Kasım. *es-Sevâdü'l-A'zam Tercümesi*. çev. Talha Alp. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2007.
- Hakîm es-Semerkandî, Ebu'l-Kasım. *Kitabü's-Sevâdü'l-A'zam*. y.y., 1253.
- Hatiboğlu, Huriye. *Hakîm Es-Semerkandî'nin Es-Sevâdü'l-A'zam Adlı Eserinde İslam Mezheplerine Bakışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- İbn Mâce. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Karaağaç, Hilmi. "Hakim Es-Semerkandî'ye Göre Sevâdü'l-A'zam ve Diğerleri". *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*. ed. Süleyman Gezer. 259-271. Ankara/Türkistan, 2019.
- Karaman Bayrak, Hatice Kübra. *Hakîm Es-Semerkandî ve Kelâmî Görüşleri*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Keskin, Mustafa. *Selefiyenin İnanç Esasları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Kutlu, Sönmez. *Selefilik'in Fikrî Arka Planı: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: Otto Yayınları, 3. Basım, 2016.

- Madelung, Von Wilferd. "Horasan ve Maverâünehîr'de İlk Mürcie ve Hanefîliğin Yayılışı". çev. Sönmez Kutlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/3-4 (1992), 239-247.
- Memiş, Murat. "Rü'yetullah Tartışmalarına Metodolojik Bir Bakış". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/2 (2020), 47-104.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u ş-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Bahru'l-Kelâm*. Şam: Mektebetü Daru'l-Ferfûr, 2. Basım, 1421.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Tebziratü'l-Edille fi'l-Kelâm*. nşr. Cl. Salame. 2 Cilt. Dimaşk, 1990.
- Onat, Hasan - Ateş, Orhan. "Haricilik". *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. 63-89. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Oral, Osman. "Hâricîliğin Doğuşu ve İtikâdî Görüşleri". *International Journal of Russian Studies = Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2017), 1-14.
- Öz, Mustafa - İlhan, Avni. "İmâmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/201-203. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özen, Şükrü. "IV. (X.) yüzyılda Mâverâünnehîr'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi". *İslam Araştırmaları Dergisi* 9 (2003), 49-85.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr. *Usûlü'd-Dîn*. thk. H. Peter Lins. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 2003.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000. <https://islamansiklopedisi.org.tr/iman>
- Şahin, Mehmet Kenan. "Mâtürîdî Kelâmcısı Hakîm es-Semerkindî'nin (342/953) Sem'iyât'a Dair Görüşleri". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2015), 15-41.
- Teber, Hatice. "Haricî Gelenekte Nahvî ve Lügavî Tefsir -Tefsiru Kitabillahi'l-Aziz Örneği". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2014), 291-306.
- Teber, Ömer Faruk. "Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu". *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 12/34 (2008), 57-72.
- Teftâzânî, Sa'deddîn. *El-Makâsîd Kelâm İlminin Maksatları*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu't-Telvîh Alâ't-Tevdîh*. 2 Cilt. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Tirmizî. *el-Câmi'u's-Sahîh=Sünenü't-Tirmizî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Usta, Aydın. "Sâmânîler Döneminde Hanefî Mezhebi". *Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*. haz. Ahmet Kartal-Hilmi Özden. 237-240. Eskişehir, 2015.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2. Basım, 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Şefaât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/412-415. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, ts.